Výběr metod v edukaci seniorů[1]

Selection of methods for education of the elderly

Petra KADUCHOVÁ

Abstrakt: Příspěvek se věnuje problematice kompetencí lektora ve vzdělávání seniorů. Pozornost bude věnována výběru metod pro edukaci této specifické věkové skupiny populace. Cílem příspěvku je popsat vybrané metody používané v edukaci seniorů. K dalším sledovaným cílům se řadí komparace vybraných strategií a vymezení jejich možného vztahu a účinků směrem k učebnímu klimatu. Ve výzkumném šetření jsou dále sledovány lektorské činnosti osob se zaměřením na vybrané kompetence (výběr metod). Následnou analýzou jsou objasněny jednotlivé jevy, vztahy, ovlivňující faktory. Výzkum je pojat jako kvalitativní. Základními výzkumnými metodami jsou: obsahová analýza dokumentů, polostrukturovaný rozhovor a polostrukturované pozorování. Výzkum je realizován v různých typech zájmových edukačních aktivit na vybraném vzorku seniorů.

Klíčová slova: edukace seniorů, kompetence lektora, metody, klima

Abstract: The article deals with the issue of competences of a lecturer in education of the elderly. Attention will be drawn on the selection of methods for education in this specific age group of population. The aim of this article is to describe selected methods used for education of the elderly. Other observed targets are comparison of chosen strategies and defining their possible connection and effects towards the climate of lessons. In empiric part lecturing activities with direction on selected competences (selection of methods) are observed. Following analysis explains individual phenomena, relationships and influencing factors. The research is qualitative. The basic survey methods are: content analysis of documents, semi-structured interview and semi-structured observation. The research is carried out in various types of educational activities with selected sample of the elderly people.

Key words: education of the elderly, competences of a lecturer, methods, climate

1 Motivace k výběru tématu disertační práce

Hlavním důvodem výběru tématu disertační práce je soubor otevřených otázek vyplývající z praktické zkušenosti s ošetřováním, resp. i s edukací seniorských pacientů na lůžkovém oddělení geriatrie. Dalším motivem je snaha autorky tohoto příspěvku o co nejkvalitnější přípravu budoucích zdravotnických profesionálů v edukaci pacientů, seniorského věku

[1] Tento příspěvek byl zpracován v rámci řešení projektů IGA UPOL (2015): IGA_PdF_2015_026 Analýza reflexe vybraných pedagogických disciplín v procesu konstituování pedagogických znalostí studentů na PdF UP v Olomouci − jeho uveřejnění bylo tímto projektem finančně podpořeno. Autorka děkuje za poskytnutou podporu.

nevyjímaje. Ne méně důležité jsou také impulsy plynoucí z osobní zkušenosti autorky z pozice lektora v neformálním vzdělávání dospělých.

Další podněty autorka příspěvku čerpá ze zapojení ve dvou v současnosti realizovaných projektů. První z projektů se týká realizace vlastní edukace v zájmovém vzdělávání seniorů, kde autorka vystupuje v roli lektora. Druhý projekt je zaměřen na problematiku efektivní edukace pacientů všech věkových kategorií, vč. seniorů. Tento projekt je určený pro další vzdělávání nelékařských zdravotnických pracovníků.

Participace autorky v oblasti výzkumu edukace seniorů je jednak zajímavou výzvou, ale také zdrojem nepostradatelných vědomostí a dovedností, které jsou nezbytné pro práci se seniory. Zaměření tématu disertační práce na problematiku institucionální edukace seniorů odráží také současné naléhavé potřeby gerontagogiky (geragogiky).

2 Úvod

Edukační realita je tvořená a zároveň také ovlivňována mnoha faktory. Pro svoji pestrost a složitost ji proto nelze nikdy zcela objektivně popsat. Jedna z nejdůležitějších fází přípravy edukačního procesu lektorem je správná volba didaktických metod. Každý lektor by měl disponovat širokou škálou didaktických metod, které by měl umět vhodně zařadit do vzdělávacího procesu, čímž vytváří vlastní pojetí výuky. Vlastním výběrem metod ovlivní lektor nejen kvalitu nového poznání, ale i klima vzdělávacího procesu.

Účastníci edukační reality ale nejsou pouze děti a dospívající. Dnes, díky tzv. konceptu celoživotního učení vstupují do vzdělávacího procesu také lidé, kteří již jednou školní lavice opustili. Může se jednat o dospělé posluchače v produktivním věku, kteří realizují vzdělání v rámci profesní kvalifikace nebo se účastní vysokoškolského studia, které dříve z různých důvodů absolvovat nemohli. Vzdělávat se ale mohou také senioři, kteří si chtějí rozšířit dosud nabité vědomosti a dovednosti, najít si po odchodu do důchodu novou aktivitu či poznat nové lidi.

Protože jsou ale senioři ve vzdělávání pro své odlišnosti velmi specifickou skupinou, je pro jejich vzdělávací proces důležitý vhodný výběr a efektivní používání takových didaktických metod, které berou zřetel na odlišnosti seniorů jako účastníků vzdělávacího procesu. Volba vhodných didaktických metod je základem lektorského umění. Pokud mají lektoři za shodných okolností prezentovat svým posluchačům ten samý obsah, účinnost tohoto sdělení není totiž vždy shodná. Efektivita této prezentace se odvíjí od způsobu sdělení, volby vhodné didaktické metody.

V tomto příspěvku budeme prezentovat průběh realizace výzkumného šetření v rámci vlastní disertační práce, který je zacílený na analýzu pracovní činnosti osob, které edukaci seniorů lektorují, se zaměřením na jejich profesní kompetence – konkrétně didaktické kompetence v oblasti výběru a užití metod. Výzkum v uplatňování metod v zájmovém vzdělávání seniorů není totiž zatím v České republice realizován.

3 Edukace seniorů

Při přípravě na jakoukoliv vzdělávací akci určenou pro seniory, ale i při edukaci samotné je třeba respektovat charakteristiky účastníků vzdělávacího procesu. Je třeba zohlednit věk posluchačů a s ním také související specifika.

Etické a sociální aspekty v oblasti vzdělávání a pedagogickém výzkumu. Sborník z XXIII. ročníku konference České asociace pedagogického výzkumu, konané ve dnech 16. – 18. září 2015 v Plzni

Senioři jako cílová skupina ve vzdělávání je značně různorodá. Pro seniorské posluchače jsou typické značné individuální rozdíly např. v psychických a kognitivních schopnostech, rozličných zájmech a potřebách, individuálních zkušenostech, anebo také v kognitivních, emočních, tělesných či a sociálních změnách typických ve stáří. Z těchto důvodů je důležité dodržovat určité konkrétní podmínky napomáhající průběhu učení a zefektivňující jeho výsledky.

Koncepce vzdělávání seniorů a její zvláštnosti jsou jistě primárně odvozeny od vzdělávání dospělých (andragogika), ale má jisté odlišnosti. Pro lektora ve vzdělávání seniorů představuje vzdělávání této cílové populace činnost velice specifickou a jedinečnou, protože senioři jsou bezpochyby ve vzdělávání skupinou vyžadující si, na rozdíl od jiných věkových kategorií, odlišné pojetí vzdělávacího procesu.

Hlavním cílem vzdělávání seniorů není pouze získávání nových znalostí a dovedností, které jsou předpokladem určitého výkonu, ale zejména uspokojení edukačních potřeb v oblasti osobních zájmů. Dnes, kdy se posouvá hranice odchodu do důchodu, je také vzdělávání seniorů významné z důvodu jejich uplatnění na pracovním trhu. Vzhledem ke zvyšování počtu seniorů jako neproduktivní složky obyvatelstva, oproti snižování počtu narozených dětí jako budoucí produktivní části obyvatelstva, bude pro zachování poměru mezi produktivní a neproduktivní složkou obyvatelstva pro společnost důležité integrovat seniory do pracovní sféry. Do popředí se tedy dostává mimo zájmového vzdělávání seniorů i další profesní vzdělávání (kvalifikační, rekvalifikační) s cílem aktualizovat odborné znalosti a dovednosti, případně získat nové.

Vzdělávání může přispět ke snadnějšímu vykonávání vývojových úkolů jedincem v průběhu jeho života, ale také mu pomůže ulehčit zdárný přechod a přizpůsobení se v pozdějších stádiích jeho života. Vzdělávání může také zdokonalit orientaci a schopnost samostatného rozhodování člověka v nových či neznámých životních situacích. Vzdělávací aktivity ve starším věku se tedy stávají nezbytným předpokladem k porozumění života ve stále se měnícím světě (srov. Mühlpachr, 2004, s. 138).

Kvalita vzdělávacího procesu je ovlivněna mnoha faktory. Základním činitelem pro naplnění stanovených učebních cílů ve vzdělávacím procesu je lektor. Lektor se mj. metodicky podílí na přípravě vzdělávacího procesu, včetně stanovení odpovídajících forem a metod vzdělávání. Vybírá nejvhodnější didaktické pomůcky a techniky, taktéž provádí evaluaci (Průcha & Veteška, 2012, s. 162−163). Lektor ve vzdělávání seniorů by měl tudíž disponovat takovými kompetencemi, které vytváří vhodné učební klima respektující specifické potřeby seniorů jako účastníků vzdělávacího procesu.

4 Lektor ve vzdělávání seniorů a jeho kompetence

Lze říci, že ke stanoveným cílovým kompetencím účastníků ve vzdělávacím procesu je cesta velmi dlouhá a není jednoduchá. Důležité pro osvojení klíčových kompetencí je nejen vzdělávací obsah, ale i aktivity vedoucí k jeho osvojení. K důležitým faktorům ovlivňující úroveň poznání i klima vzdělávacího procesu patří mj. osobnost lektora, jeho činnosti a vztahy, které při své činnosti či při interakci s učícími se jedinci vytváří.

Je zřejmé, že na schopnostech lektora, ale i na jeho osobnosti závisí kvalita celého vzdělávacího procesu. Měl by být nejen erudovaný v daného oboru, ale i disponovat množstvím pedagogických, didaktických, psychologických či sociálních dovedností. Role lektora ve vzdělávání seniorů je ale nesnadná, senioři jako cílová skupina ve vzdělávání má

totiž své životní zkušenosti, specifické potřeby a omezení, a patří tedy k těm nejnáročnějším posluchačům. Dle Mužíka (in Kryštof, 2010, s. 117) totiž senioři

> …patří k nejnáročnějším posluchačům také proto, že na rozdíl od ostatních účastníků vzdělávání, např. žáků či studentů, kteří některé kompetence lektora mohou posoudit jen obtížně, posuzují (a to rádi, často a velmi kriticky) kompetence lektora v celém širokém spektru, např. jeho odborné kompetence, praktické zkušenosti, didaktické dovednosti, komunikační schopnosti atd.

Lektor ve vzdělávání seniorů by měl přijmout seniory jako účastníky vzdělávacího procesu, měl by jim pozorně naslouchat, respektovat je a tolerovat jejich odlišnosti. To vše jak po stránce teoretické, tak i praktické (srov. Hloušková a kol., in Kryštof, 2010, s. 117–118).

Petřková s Čornaničovou (2004, s. 72–73) z kompetencí lektora ve vzdělávání seniorů vyzdvihují psychologicko-didaktické kompetence, tj. kompetence sociální, psychosociální a komunikativní. Tyto kompetence jsou důležité pro vytvoření takového učebního klimatu, který vyhovuje potřebám seniorů a povzbuzuje je k aktivní účasti na učení a vzdělávání se. Ne méně důležité jsou také osobnostní kompetence; s důrazem na autentičnost, empatii, schopnost autoregulace a sebereflexe, vřelost, dále pak integritu osobnosti a dynamismus.

Jednou z didaktických kompetencí lektora působícím ve vzdělávání seniorů je vhodný výběr a efektivní používání vybraných didaktických metod. Při volbě a užívání didaktických metod ve vzdělávání seniorů je nutné přihlížet k zvláštnostem, které vyplývají z odlišností seniorských posluchačů. Zvolit tu nejvhodnější a nejefektivnější didaktickou metodu je lektorským uměním – dovedností, které je možné se naučit. Problematice výběru a užívání metod ve vzdělávání seniorů budeme právě v následujícím textu věnovat pozornost.

5 Výběr metod

Metoda obecně je určitý postup vedoucí k cíli. Didaktická metoda je v užším pojetí „určitý postup, kterým se lektor řídí při výuce, prostředek stimulace učení dospělého“ (Malach, 2003, s. 7). V širším pojetí pak „postup naplňování vzdělávacích cílů pomocí optimálního zvládání obsahu vzdělávání, která se realizuje v rámci určité vzdělávací formy a za určitých situací a podmínek“ (Malach, 2003, s. 7).

Protože edukace seniorů je zaměřena zejména na zájmové vzdělávání, při výběru didaktických metod v této edukaci vycházíme především z možných didaktických metod užívaných v zájmovém vzdělávání dospělých. Metod vzdělávání dospělých je ale celá řada. Ne všechny didaktické metody užívané v zájmovém vzdělávání dospělých jsou však pro vzdělávání seniorů vhodné. Je proto důležité, aby lektoři uměli zvolit pro edukaci seniorů vhodnou metodu a v neposlední řadě při jejich užití dodržovali určité zásady či pravidla respektující specifika této věkové kategorie.[2]

Metody vzdělávání dospělých můžeme podle Malacha (2003, s. 8) dělit do několika kategorií, a to podle:

- fází osvojování látky např. motivační, fixační či aplikační;
- logického zřetele např. analytická, syntetická, srovnávací apod.;
- role lektora a účastníků např. autodidaktická;

[2] Jedná se o tzv. gerontologické zásady – více např.: Benešová, 2014, s. 100–101.

- zdroje informací např. slovní, praktická;
- vztahu metody k praxi účastníků školení např. teoretické či praktické.

Livečka (1979) taktéž hovoří o metodách, které člení na:

- monologické – pro početnější skupinu účastníků (přednáška, výklad);
- dialogické (diskusní), při kterých je potřeba komunikace, mnohokrát však s menší ochotou projevu staršího jedince ve větším kolektivu;
- problémové – zacílené na osvojení, analýzu konkrétní situace při simulaci, naučení se hodnotovým soudům apod.;
- výcvikové – užívané v motorických a senzomotorických činnostech.

Hladílek (2004) rozlišuje metody slovní, názorně demonstrační, praktické, z pohledu aktivity a samostatnosti účastníka člení metody na sdělovací, problémové, badatelské, či výzkumné. V rámci vzdělávacího procesu pak vymezuje metody motivační, fixační, expoziční, diagnostické a aplikační. Malach dále (2003) uvádí, že neexistuje jediná správná nebo univerzální metoda, jelikož každá metoda má své klady a zápory a nejvhodnější je kombinovat různé metody.

6 Výběr metod ve vzdělávání seniorů

Ve vzdělávání seniorů je důležitý výběr takových didaktických metod, které berou zřetel na odlišnosti seniorů jako účastníků vzdělávacího procesu. Výběr metod je dle Petřkové a Čornaničové (2004, s. 70) ovlivňován těmito faktory:

- vzdělávacím cílem;
- vzdělávacím obsahem;
- schopností seniorů učit se;
- heterogenností studijních skupin;
- přístupem ke vzdělání, ochotou spolupracovat;
- časovými a materiálními podmínkami;
- osobností lektora.

Pro zprostředkování vzdělávacího obsahu může tedy lektor ve vzdělávání seniorů vybírat z velké škály metod. V zájmovém vzdělávání seniorů jsou to dle našeho názoru hlavně metody monologické (přednáška, vyprávění), metody dialogické (diskuzní – rozhovor, diskuze, beseda), kombinované (výchovný koncert, tematický večer), organizační (exkurze, turistické výlety), méně často pak i metody řešení problémů v malých skupinkách a metody výcvikové.

Výběr vhodných metod výuky je velice důležitý a to ve všech formách vzdělávání seniorů. Např. v kurzech U3V se dle Smékala (2010, s. 158) považují za vhodné tyto didaktické postupy:

- výklad realizovaný prostřednictvím přednášky nebo interaktivní formou;
- cvičení, řešení úkolů v malých skupinách dle charakteru tématu;

- vyprávění, např. popisy uměleckých děl, četba úryvků z literatury, promítání útržků z filmů;
- beseda.

Petřková s Čornaničovou (2004, s. 70) uvádí, že z hlediska efektivnosti edukace seniorů jsou zvlášť účinné metodické postupy, které:

- podněcují motivaci účastníků;
- zajišťují jejich aktivní účast;
- respektují jejich individualitu a specifický styl učení;
- zabezpečují zpětnou vazbu;
- umožňují využití získaných poznatků v praxi.

V dalším textu pojednáme o jednotlivých didaktických metodách, které se nejčastěji využívají v rámci institucionálních forem zájmového vzdělávání seniorů, konkrétněji. Zaměříme se i na zásady a pravidla pro jejich efektivní využití. Výběrem z různorodých komparací výukových metod ke zprostředkování vzdělávacích obsahů v procesu celoživotního vzdělávání se specifikací na zájmové vzdělávání seniorů se přikláníme k třídění metod dle Livečky (1979).

6.1 Monologické metody

Nejčastější didaktickou metodou vzdělávání je přednáška[3], další metodou je například výklad. Jedná se o monolog přednášejícího. Výklad nutně musí navazovat na zkušenosti účastníků. Tuto metodu můžeme taktéž použít v případě, pokud potřebujeme téma sdělit kompaktně, v krátkém čase či většímu množství posluchačů. Je dobré výklad doplnit o vhodné příklady, vlastní postřehy, praktické problémy a zkušenosti lektora (event. ochotných účastníků). Podle situace je také možné oživovat výklad aforismy a příběhy. Někdy bývá tento typ metodologických postupů doplněn prezentací na datovém projektoru nebo diskuzí na probírané téma. Dle našeho názoru je prezentace, ve které jsou zachyceny hlavní body přednášky, vhodnou volbou při vzdělávání seniorů. Využívá se v rámci několika forem vzdělávání seniorů (přednáškový večer, cyklus přednášek, U3V, A3V apod.).

Petřková s Čornaničová (2004, s. 70) vymezují, co je třeba brát na zřetel při přípravě přednášky pro seniory:

- jasně vymezení cíle;
- formulace hlavní myšlenky a výběr základních poznatků;
- postup, logika výkladu;
- využití audiovizuálních prostředků;
- výběr vhodných příkladů a praktických problémů;
- častější opakování důležitých myšlenek a jejich shrnutí v závěru.

Je zde nezbytné také zmínit problematiku komunikativních kompetencí lektora ve vzdělávání seniorů, zejména pak práci s hlasem a slovem. Lektor by měl disponovat kultivovaným

[3] (Srov. Bednaříková, 2012, s. 66−68; Smékal, 2010, s. 158)

Etické a sociální aspekty v oblasti vzdělávání a pedagogickém výzkumu. Sborník z XXIII. ročníku konference České asociace pedagogického výzkumu, konané ve dnech 16. – 18. září 2015 v Plzni

slovním projevem. Je vhodné mluvit zřetelně, konkrétně, srozumitelně a přiměřeným hlasem. Lektor by měl používat přirozený jazyk a usilovat o to, aby mu senioři rozuměli. Je vhodnější hovořit v kratších větách, zbytečně se nevzdalovat od tématu a pokusit se o soudržný, logický a smysluplný výklad. Důležité informace je vhodné sdělovat pomalejším tempem s přiměřenou hlasitostí. Dobrý lektor používá přestávky v řeči sloužící jednak k upoutání pozornosti, ale i k dramatičnosti výkladu (srov. Kryštov & Špatenková, 2010, s. 121).

Dle našeho názoru je možné zapojit v průběhu přednášky krátký prostor k diskuzi. Je vhodné nechávat seniorům dostatek prostoru k vyjádření svých názorů a postojů. Myslíme si, že diskuze vyvolá po dlouhém přednášení nechtěně upadající zájem. Senioři také rádi diskutují, zvláště je-li jejich studium podloženo na základě zájmu.

Specifickým potřebám těchto účastníků odpovídá také použití audiovizuálních pomůcek. Pro vizuální prezentaci je nejčastěji využíván program Power Point z balíčku Microsoft Office. Tento program je lektory používán, ale ne vždy je vlastní prezentace přizpůsobena potřebám seniorských účastníků (obsahuje příliš mnoho textu, je použita malá velikost nebo nevhodný typ písma). Tato prezentace by měla sloužit výhradně jako podpora lektora, neměla by být středem pozornosti. Lektor by měl projevovat odbornou kompetenci i zájem o účastníky tím, že se jim plně věnuje, není k posluchačům obrácen zády a nečte prezentaci.

I když se lektorovi pro správnou přednášku či výklad podaří dodržet všechny výše popsané podmínky, zůstává tato didaktická metoda stále monologickou, a tudíž je u ní malá zpětná vazba, která by lektora informovala o průběhu procesu učení. Ale i tak je tento metodologický postup stále často využíván, hlavně v případech, kdy edukujeme plaché, bázlivé a v komunikaci zdrženlivé posluchače a samozřejmě dále tam, kde účastníci edukačního procesu projevují malou schopnost samostatné aktivity. (srov. Livečka, 1979; Petřková & Čornaničová, 2004).

Přestože je přednáška výkladovou metodou, měla by tedy větší aktivita spočívat na přednášejícím. Tímto se přednáška liší od metod rozhovoru a diskuze, jakožto metod dialogických.

6.2 Dialogické či diskusní metody

U dialogických metod by měla převládat větší aktivita v účastnících vzdělávání. Hlavním principem této metody, jak už název napovídá, je dialog - komunikace mezi vzdělavatelem a účastníky z řad seniorské populace. Jedná se o výuku prostřednictvím otázek. Prostřednictvím dialogických metod se rozvíjí samostatné myšlení, vytváří aplikovatelné znalosti, slouží k aktivizaci a motivaci účastníků, a v neposlední řadě také slouží ke zpětné vazbě pochopení výkladu. Důraz je zacílen spíše na pochopení než na zapamatování. Tempo vzdělávacího procesu se přizpůsobuje posluchačům.

K nejběžnějším používaným dialogickým metodám řadíme rozhovor a diskusi, při kterých účastníci mohou projevit své názory a zkušenosti, konfrontovat své postoje s ostatními kolegy. Rozhovor i diskuze kladou velké nároky na vzdělavatele. Vyžadují dobrou přípravu, kreativitu lektora a jeho komunikativní, resp. moderační vlastnosti. Lektor musí dialog podněcovat a usměrňovat, aby nedošlo k odbočení od tématu (Petřková & Čornaničová, 2004, s. 71).

Základem rozhovoru jsou vhodně pokládané otázky ze strany lektora vyvolávající pozornost celé skupiny a nutící je k přemýšlení. Nejprve by měly být kladeny jednodušší otázky, poté složitější se střídáním různých úrovní. Otázek by také nemělo být mnoho, aby netříštily

obsah. Lektor dbá na správnou formulaci otázek a nepoužívá sugestivní fráze (srov. Bednaříková, 2012, s. 69).

Pokud se téma dotýká spíše hodnot, postojů a pocitů vybíráme jako dialogickou metodu diskuzi. Při diskuzi dochází ke sdělování informací a názorů mezi posluchači. Pomocí diskuze senioršti účastníci vyjadřují své vlastní myšlenky, názory, postoje, zkušenosti a stanoviska mezi sebou navzájem. Taktéž se mohou účastníci naučit posuzovat názory jiných. Tyto názory a zkušenosti můžeme použít pro zdůraznění ústřední myšlenky výuky (srov. Bednaříková, 2012, s. 69).

Ze strany lektora vyžaduje využití dialogických metod dobře připravenou obsahovou stránku, promyšlení problému a strategii postupu. Je důležité zaměřit se i na problémy a chyby, které se mohou objevit. Lektor by měl dialog udržovat v mezích tak, aby se neodbíhalo od tématu, podněcovat diskuzi, zajímá se o názory účastníků, pokládat zejména otevřené otázky pro vyvolání většího množství reakcí ze strany seniorských posluchačů a aktivně naslouchá. Lektor mluví stručně a jasně. Není vhodné přerušovat někoho v řeči, nebo mluvit s účastníky současně (srov. Bednaříková, 2012, s. 70).

6.3 Metody řešení problémů v malých skupinkách (problémové metody)

Vhodné je také ve vzdělávání seniorů využití metod řešení problémů v malých skupinkách, kdy je seniorům předložena problémová situace k řešení. Tato situace by měla vycházet z reality jim blízké a měla by být přiměřeně náročná vzhledem k jejich schopnostem. Lektor by ji měl také přizpůsobit jejich životním zkušenostem a snažit se o její přehlednost a srozumitelnost. Mluvčí dané skupinky pak přednesou závěry debaty. Ze strany lektora se vyžaduje vytvoření optimální atmosféry, poskytnutí účinné zpětné vazby a formulování dosažených závěrů.

Metody řešení problémů můžeme využít např. v následujících oblastech: mezigenerační učení, rozhodování v náročných životních situacích, zvládání krizových situací aj., které mohou být seniorům přínosné pro jejich běžný život a vztahy s ostatními. Díky tomuto jsou pak účastníci více aktivizováni a motivováni, protože se nejen aktivně podílejí na samotné výuce, ale věří, že jim takto naučené zvládání situací bude přínosem i do budoucnosti. (Petřková & Čornaničová, 2004, s. 71).

Nejčastěji využívanou problémovou metodou v edukaci seniorů je tzv. případová studie, tzn. řešení konkrétních případů či konkrétních skutkových podstat. Při aplikaci těchto metod řešení problému musíme přihlížet k tomu, že k optimálním výchovným a vzdělávacím účinkům je nutné, aby tyto metody byly používány v průběhu delší doby. (srov. Livečka, 1979; Petřková & Čornaničová, 2004).

6.4 Výcvikové metody

Ve vzdělávání seniorů se uplatňují i výcvikové metody, které můžeme využít hlavně při aktivitách vyžadujících motorické a senzomotorické dovednosti. Jejich osvojování je ovlivňováno věkem, fyzickým stavem posluchače (zdravotní stav, fyzická zdatnost, únava apod.), ale i vnějšími podmínkami, ve kterých se výcvik realizuje. (Petřková & Čornaničová, 2004, s. 71).

Dle Petřkové a Čornaničové (2004, s. 72) je při realizaci výcviku vhodné dodržovat postup podle jeho jednotlivých fází:

- fáze orientační, přípravná, v níž vytváříme obraz a plán určité dovednosti s využitím názorné ukázky a slovní instrukce;
- fáze počátečního vykonávání činnosti, v níž upřesňujeme a doplňujeme informace, přičemž klademe důraz na kontrolu i sebekontrolu prováděných operací;
- fáze dalšího opakování činnosti s rozborem chyb, po němž následuje opakování názorné ukázky s doplňující instrukcí.

Výcvikové metody můžeme využít např. v následujících oblastech: vaření, pečení, šití, keramika, kreslení apod.

7 Vybrané strategie a vymezení jejich možného vztahu či účinku směrem k učebnímu klimatu

Zde si dovolujeme uvést vybrané citace směrem ke klimatu výuky vztahující se na děti a mládež, i když je samozřejmě nelze přímo aplikovat na seniory. Jejich zařazení pro nás ale byla východiskem a inspirací při analýze vzdělávacích aktivit pro seniory.

Klima

Dle Grecmanové (2008, s. 9) je klima:

…psychosociální fenomén, který vzniká odrazem objektivní reality (prostředí) v subjektivním vnímání, prožívání a hodnocení jeho posuzovatelů. Klima nevzniká samo o sobě, nýbrž se vytváří, jde o dlouhodobý jev. Délkou trvání se liší od atmosféry, která působí krátkodobě a je situačně podmíněná. Také je však závislá na prostředí a lidském vnímání.

Dle Muraye (1963) je lidské chování výsledkem společného působení osoby a prostředí.

Klima výuky

„Klima výuky se tvoří ve všech vyučovacích předmětech v rámci pedagogické interakce učitel – žák. To znamená, že se týká určitého vyučovacího předmětu a určitého učitele.“ (Grecmanová, 2008, s. 49). Rozhodující vliv může mít i zacílení výuky na učícího se jedince nebo na učitele, tzn. kdo je dominující, nebo integrující, kdo nebo co řídí vzájemnou spolupráci, zda učící se jedinec cítí tlak na svůj výkon, nebo konkurenci ve formě soutěžení, zda je v roli anonymního respondenta, anebo naopak, zda se uplatňuje kooperativní a týmový přístup, participace na výuce, společném stanovení pravidel interaktivních činností apod. (Grecmanová, 2008, s. 9.) „U klimatu výuky jde o subjektivně psychologickou situaci žáků ve výuce v protikladu k objektivním danostem, které se zjišťují např. kontrolovaným pozorováním.“ (Grecmanová, 2008, s. 49).

Klima výuky vnímáme také jako výsledek interakce učícího se jedince s prostředím, v němž se vyučování realizuje. Během celé životní vzdělávací zkušenosti existuje mnoho podob výuky s různě se projevujícími specifickými klimaty. Dle Dreesmanna (1982) je klima výuky částí vyučovací reality, shrnutím situačních znaků ve výuce, vlivem různorodých aspektů učebního prostředí nebo jev, ve kterém dochází ke spojení subjektivního prožitku a úsudku bez ohledu na individuální zvláštnosti a jako psychologická situace má potenciálně vliv na chování učících se jedinců.

Klima výuky má tedy velký vliv na průběh vzdělávacího procesu. Lektorovy schopnosti a dovednosti jsou při tvorbě učebního klimatu velmi důležité. Proces učení je podporován klimatem cílevědomým, uvolněným, podporujícím všechny seniorské posluchače. V takovém prostředí se vytváří kladné postoje účastníků k učení, což má v konečném důsledku velký vliv na učební výsledky.

7.1 Učební klima a didaktické metody ve vzdělávání seniorů

Jak bylo již výše uvedeno, lektor ve vzdělávání seniorů by měl svými kompetencemi vytvářet optimální učební klima, které odráží specifické potřeby seniorských posluchačů a motivuje je k aktivní účasti na učení a vzdělávání se. Na vytváření učebního klimatu se také podílejí lektorem zvolené didaktické postupy, způsob a míra zapojení jednotlivých účastníků vzdělávacího procesu. Vhodnost a efektivita užití zvolených didaktických metod v zájmovém vzdělávání seniorů reflektující odlišnosti seniorů jako účastníků vzdělávacího procesu a adekvátní či ideální zapojení jednotlivých účastníků nepochybně zpětně kladně ovlivňuje učební klima.

Šetření učebního klimatu prochází mnohými nesnázemi i ve vlastní realizaci. Můžeme volit jednak cesty kvalitativní se zúčastněným a nezúčastněným pozorováním, monologické a dialogické formy (např. rozhovor, diskuze), analýzy žákovských i učitelských dokumentů, vybavení vzdělávací instituce atd. Další možností výzkumných cest jsou kvantitativní šetření ve formě dotazníků a posuzovacích škál, které vychází ze sociometrické techniky. Obě tyto cesty spojuje teoretický rámec, v němž dochází ke spojení jednotlivých složek, jejichž výsledkem je koncept – učební klima.

8 Výzkumné šetření

Příspěvek dále prezentuje průběh výzkumného šetření v rámci vlastní disertační práce, který je v rámci tzv. předvýzkumu zacílený na konkretizace výzkumného záměru (lektorské činnosti osob se zaměřením na profesní kompetence v oblasti výběru a užití metod) a optimalizaci dotazníků pro další fázi výzkumu.

8.1 Výzkumné metody

Výzkum je pojat jako kvalitativní. Základními výzkumnými metodami jsou:

- obsahová analýza dokumentů (písemné práce, přípravy lektorů, úřední listiny – zápisy z porad, vyhlášky a pod.);
- polostrukturovaný rozhovor s lektory a s posluchači;
- polostrukturované pozorování (pasivní participace - vzorky situací, událostí, osoby).

8.2 Výzkumné pole

- zájmové aktivity seniorů.

Do této fáze jsou zapojeny různé typy edukačních aktivit.

8.3 Východisko našeho výzkumu

- získání údajů z výzkumného pole;
- volba strategií, vliv učebního klimatu.

8.4 Důležité faktory šetření

- skryté kurikulum;
- verbální a neverbální komunikace;
- porozumění určité kultuře.

8.5 Postup výzkumného šetření

- holistický postup;
- nezabýváme se jen rovinou mikrosociální a interpersonální (tedy výchovou, vzděláváním, vyučováním a učením), ale také rovinou makrosociální (tzn. procesy socializace a enkulturace).

8.6 Výstup výzkumného šetření

- deskripce vnímání učebního klimatu v zájmovém vzdělávání seniorů z pohledu účastníka;
- zpracování a vyhodnocení možného vlivu a vztahu vybraných faktorů (metod) na učební klima z pohledu účastníka;
- analýza a objasnění jednotlivých jevů, vztahů, ovlivňujících faktorů.

Snahou výzkumných aktivit je podchycení všech souvislostí, podmínek a faktorů, které vedou ke splnění stanoveného cíle a k deskripci problémových jevů.

Výzkum je realizován v Olomouckém kraji. Pro reprezentaci odlišnosti pořádající organizace a tematického zaměření jsme zatím absolvovali exkurze v těchto institucích a vybraných zájmových edukačních aktivitách pro seniory, např.: U3V (zdravá výživa), domov důchodců (ruční práce), projekt střední školy (uživatel internetu), projekt střední odborné školy (zdravověda), denní stacionář (keramika).

Vzhledem k prostorovému omezení dále uvádíme pouze jednu kazuistiku – případovou studii, která se v mnohém neliší od ostatních případů z námi absolvovaných edukačních aktivit a prezentující obecně celý problém. Ze stejného důvodu taktéž neuvádíme plné citace informantů, ale pouze výběr z klíčových poznatků.

9 Kazuistika 1 – případová studie

Zdravověda – edukační aktivita v rámci projektu střední odborné školy

Tento kurz absolvovalo celkem 16 seniorů, z nichž náhodným výběrem byli zvoleni čtyři: tři ženy a jeden muž. Kurz probíhal v odpoledních hodinách, 1x za 14 dní, celkem 6x ve dvou 45-ti minutových celcích. Ve snaze o objektivnější pohled na kurz pak byli jako další výzkumná populace zvoleni realizátoři kurzu – tj. lektoři kurzu. Kurzu jsme se účastnili v roli

pozorovatele a takto jsme také byli v úvodní hodině představeni. Naše pozice byla v rohu místnosti, odkud byl rozhled po celé učebně a všech přítomných. Rozhovory byly z časových důvodů realizovány na místě, během přestávky mezi dvěma bloky lekce a po skončení lekce. Rozhovory byly nahrávány na diktafon a posléze doslovně přepsány do psané podoby pro potřebu dalšího zpracovávání získaných informací.

9.1 Téma lekce uvedené v projektu kurzu

Ischemická choroba srdeční, resuscitace.

9.2 Výchovně-vzdělávací cíl sledované lekce uvedený v projektu kurzu

Účastník:

- orientuje se v patofyziologii vzniku ICHS[4];
- vysvětlí příčiny ICHS;
- vyjmenuje rizikové faktory AS[5];
- charakterizuje příznaky akutní (AIM[6]) a chronické formy (AP[7]) ICHS;
- popíše první pomoc;
- rozpozná poruchu vědomí, zástavu dechu a krevního oběhu;
- dokáže správně postupovat v problémové situaci dle standardu a v praxi adekvátně reagovat (např. komunikace s IZS[8]);
- prakticky ukáže resuscitaci na figuríně.

9.3 Popis postupu edukační reality z vlastní přípravy lektora na lekci

Délka lekce 45 min (vlastní lekce o délce 2 x 45 min, 15 minutová přestávka):

- přivítání, představení;
- sdělení tématu dnešní lekce;
- sdělení výchovně-vzdělávacího cíle;
- přednáška ke zvolenému tématu;
- praktický nácvik resuscitace;
- shrnutí.

9.4 Výsledky polostrukturovaného rozhovoru (výběr z klíčových poznatků)

Organizační záležitosti dle výpovědi lektora:

[4] Ischemická choroba srdeční
[5] Ateroskleróza
[6] Akutní infarkt myokardu
[7] Angína pectoris
[8] Integrovaný záchranný systém

- plánování edukačních aktivit provádí tým vyučujících organizující školy;
- aktivity přímo realizují vybraní vyučující dané školy;
- při realizaci edukačních aktivit nevychází z žádných znalostí, zkušeností a metodik;
- vedení lekce je KNOW-HOW každého lektora;
- účast v lektorování je dobrovolná;
- motivace spíše finanční.

Smyslem, cílem dnešní lekce je dle výpovědi lektora:

- předání těch nejzákladnějších informací;
- aktivizace seniorů;
- kognitivní trénink;
- sociální a společenský aspekt;
- náplň dne.

Motivací, smyslem, cílem a vnímání průběhu dnešní lekce dle výpovědi samotných seniorů:

- touha pomoci nejbližším v případě zdravotních obtíží;
- dozvědět se nové informace o nemocech;
- spoluúčast se známými z klubu důchodců;
- náplň dne;
- některé oblasti přednášky byly moc složité;
- co se týče praktického nácviku - podle náročnosti, o resuscitaci - není zájem (fyzická zdatnost);
- délka přednášky se dle jednotlivých názorů pohybovala od příliš dlouhé po optimální;
- někdy se sejde dobrá parta, je uvolněná atmosféra, legrace, dobře se pracuje – oproti dnešní lekci (ta je hrozně obtížná).

9.5 Výsledky polostrukturovaného pozorování (výběr z klíčových poznatků)

- výchovně-vzdělávacího cíle jsou nesplnitelné;
- vizuální prezentace obsahuje malou velikost písma;
- používání odborných terminologií;
- není návaznost na prekoncepty účastníků;
- komunikace lektora nerespektuje specifika cílové skupiny (rychlý výklad a nedostatečně hlasitý přednes, nezřetelná artikulace…);
- pozice účastníků je spíše pasivní;
- ze strany dvou aktivních účastníků vlastní snaha o sdělení svých zkušeností;
- chybí častější zpětná vazba a interakce účastníků (diskuze, dotazování…);
- chybí více názorných ukázek, příkladů z praxe a nepřetržitá motivace;

- časové rozvržení lekce neodpovídá u některých posluchačů křivce pozornosti cílové skupiny;
- nácvik resuscitace je pro seniory převážně fyzicky nemožný a nevítaný.

10 Závěr

Cílem našeho příspěvku je toto téma nastolit jako aktuální zejména pro realizaci vzdělávání seniorů, které by si jistě zasloužilo větší pozornost. Dalším záměrem je také upozornit na nutnost kvalitní přípravy a kultivace kompetencí lektorů působících ve vzdělávání seniorů.

Bohužel je v České republice příprava lektorů pro vzdělávání seniorů a kultivace jejich kompetencí stále bagatelizována. Přínos práce je tedy zejména zacílen v možnosti determinace profesních kompetencí lektorů provádějících vlastní vzdělávání seniorů.

Literatura

Bednaříková, I. (2006). *Kapitoly z andragogiky 2*. Olomouc: UP.

Benešová, D. (2014). *Gerontagogika*. Praha: UJAK.

Dreesmann, H. (1982). *Unterrichtsklima*. Weinkheim: Beltz.

Grecmanová, H. (2008). *Klima školy*. Olomouc: Hanex.

Hladílek, M. (2004). *Úvod do didaktiky*. Praha: UJAK.

Chlup, O. (1935). *Středoškolská didaktika*. Brno: nákladem společnosti Nových škol.

Kryštof, D. & Špatenková, N. (2010) Klíčové kompetence lektora v seniorském vzdělávání. In *Univerzita třetího věku. Historie, současnost a perspektivy dalšího rozvoje: sborník příspěvků z konference konané u příležitosti 20. výročí založení Univerzity třetího věku na MU 6. – 7. dubna 2010 v Brně*. (s. 115–124). Brno: Masarykova univerzita.

Livečka, E. (1979). *Úvod do gerontopedagogiky*. Praha: Ústav školských informací při ministerstvu školství ČSR.

Malach, J. (2003). *Efektivní metody vzdělávání dospělých.* Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta.

Mühlpachr, P. (2004). *Gerontopedagogika.* Brno: Masarykova univerzita.

MurRay, H. A. (1963). *Explorations in personality*. New York: Oxford Univerzity.

Petřková, A. & Čornaničová, R. (2004). *Gerontagogika: úvod do teorie a praxe edukace seniorů*. Olomouc: UP.

Průcha, J. & Veteška, J. (2012) *Andragogický slovník*. Praha: Grada.

Smékal, V. (2010) Psychodidaktika věku seniorů. In *Univerzita třetího věku. Historie, současnost a perspektivy dalšího rozvoje: sborník příspěvků z konference konané u příležitosti 20. výročí založení Univerzity třetího věku na MU 6. – 7. dubna 2010 v Brně*. (s. 151–160). Brno: Masarykova univerzita.

Kontakt

Mgr. Petra Kaduchová

3. ročník DSP – obor Pedagogika
Ústav pedagogiky a sociálních studií
Pedagogická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc

e-mail: kaduchova@epol.cz